

Alisher Navoiyning “Saddi Iskandariy” dostonida qoʻllanilgan frazeologizmlar

Тамикаева Дилафрўз Махмудовна

Самарқанд давлат чет тиллар

институту академик лицейи

Ўқитувчи. Самарқанд, Ўзбекистон

+998933353084

Dilafruzamikayeva84@gmail.com

Аннотация: Ушбу мақолада Алишер Навоийнинг “Садди Искандарий” дostonидаги фразеологизмларнинг қўлланиш хусусиятлари таҳлил қилинган. Жумладан, дostonда фразеологизмлардан фойдаланиш маҳорати ҳақида сўз юритилади.

Таянч сўзлар: “Садди Искандарий”, полисеманик иборалар, фразеологик неологизмлар, умумтуркий иборалар

Ma'lum bo'lishicha Alisher Navoiy asarlarini o'rganish XVI asrdayoq Yevropada o'rganila boshlagan. Buni biz Xristofor Tabriziy bilan bog'lashimiz mumkin. Bizda esa XX asrning 20-30-yillaridan boshlab Navoiy ijodini ilmiy mezonlar asosida o'rganish boshlandi. Birinchilardan bo'lib, Abdurauf Fitrat “Navoiyning forsiy shoirligi ham uning forsiy devoni to'g'risida” va “Farxod-u Shirin ”dostoni to'g'risida nomli maqolalarini chop ettirdi.

O`zbek navoiyshunosligida esa ya`ni dissertatsiyalar mezonida 1941-yil Vohid Abdullayevning “Alisher Navoiyning hayoti va Samarqanddagi adabiy faoliyati” mavzusidagi nomzodlik ishi bilan boshlanib, shu davr ichida ko`plab ishlar amalga oshirildi. Bu davr ikki bosqichni o`z ichiga oladi. 1. Mustaqillikkacha o`zbek navoiyshunosligi; 2. Mustaqillikdan keyin o`zbek navoiyshunosligi;

Mustaqillikkacha bo`lgan davrda navoiyshunoslik ilmida qilingan ilmiy tadqiqotlar asosan nazariy tomondan olib borilgan bo`lsa, mustaqillikdan keyingi davrda esa izlanishlar umumiylikdan xususiylikka qarab yo`naltirildi. Yana shuni aytishimiz mumkinki, navoiyshunoslik borasida erishilgan yutuqlar asosan adabiyotshunoslik yo`nalishida bajarilganligini ta`kidlash zarur. Qilingan tadqiqotlarning ozrog`i tilshunoslik hissasiga to`g`ri keladi. Navoiy asarlari tili frazeologiyasi bo`yicha ba`zi ishlar qilingan bo`lsa-da, lekin shu kungacha ulug` shoirning liro-epik asarlari, jumladan “Xamsa”si tarkibiga kiruvchi dostonlari tilida qo`llangan frazeologizmlar alohida monografik yo`sinda tadqiq qilinmagan.

Shoirning “Saddi Iskandariy” dostoni “Xamsa” ning beshinchi dostoni sifatida 1485-yilda yozilgan bo`lib, 89 bobdan iborat. Sharq mumtoz adabiyoti an`anasiga ko`ra dostonning birinchi bobi Xudoning madhi-hamd, undan keyingi bobi Xudoga iltijo-munajat, uchinchi bob esa Muhammad payg`ambar ta`rifi-na`tdan iborat. To`rtinchi bobda me`roj kechasi voqealari ta`rifi keltirilgan. Dostonda birinchi bobdan oxirgi bobgacha juda ko`plab iboralar keltirilgan. Alisher Navoiy xalq og`zaki ijodidan juda keng foydalangan.

Dostonda keltirilgan “Bosh uchirmoq” iborasi “o`tkir qilich bilan boshini kesmoq” ma`nosini anglatadi:

Bo`lib sheva el bo`ynin urmoq anga,

Itik tig` ila bosh uchurmoq anga. (S.I.1.7)

“O`zbek tilining izohli lug`ati”da esa bu ibora “boshi ketmoq” ya’ni “o`ldirmoq, qurbon bo`lmoq” ma`nosida keltirilgan.

Seni ko`rdi, har yonki , soldi ko`zin,

Chu bori sen o`lding, iturdi o`zin. (S.I.1.11)

Bu baytd keltirilgan” ko`z solmoq” iborasi tilimizdagi “ko`z tashlamoq” iborasi bilan ma’no jihatdan yaqin iboralardir.

Alisher Navoiy yana bir bor o`z mahoratini ko`rsatib, “Falak” so`zi orqali ham bir qancha boralar yaratdi. “Falak ahli”, “Falak gardishi”, “Falak durji”, “Falak jomi”, “Falak mushkiloti”, “Falak pili”, “Falak sabzasi”, “Falak sayri”, “Falak sirri”, “Falak toqi”, “Falak xingi”, “Falak qal’asi”, “Falakni yala” kabilar ;

Tilab ul kabutarlar oromini,

Yasading falak qasrining tomini. (S.I.1.5)

Falak ahlin ayalb chu nur ichra g’arq,

Falakdin inib yerga andoqqi barq. (S.I.8.239)

Falak gardishi aylabon zulmu zo`r,

Necha yil ani aylabon xonagir. (S.I.15.74)

Falak durjida lavhi darkordek,

Davot uzra bir naqshi pargordek. (S.I.19.236)

Bundan ko`rinadiki, tildagi frazeologik birliklarning rivojlanishi va boyishi, tilning boshqa birliklarida bo`lganidek, faqat frazeologik neologizmlarning paydo bo`lishi bilan emas, balki mavjud iboralarning polisemantik xususiyatlaridan ham foydalanish lozim.

“O`zbek tilining izohli lug`atida ” falak so`zining hozirgi kunda ishlatilayotgan bir qancha ma`nolarini izohlab bergan.”osmoni falak”, “Falakning gardishi bilan”, “Parvoyi falak”, “Fig`oni falakka chiqmoq”(o`ralamoq, ko`tarilmoq) kabilar.

Bu g`arib ba kimsasiz kishi asli Sabzavor shahridan, **falakning gardishi bilan** Hirotga kelib qolgan.

G`o`zalarigiz chanqab ketibdi... siz bo`lsangiz **parvoyi falaksiz**.

Padariga ming lanat, shu ham ko`p bo`ldimi,- sakson yoshlar atrofidagi otaxonning **fig`oni falakka o`rmaladi**.

Yuqoridagi misollar asosida aytishimiz mumkinki, akademik Alibek Rustamovning ta`kidlashicha, “Navoiy turkiy lahjalarni mukammal o`rgangan, arab va fors tillarini a`lo darajada bilgan va bu tillarda yozilgan ilmiy va adabiy kitoblarni chuqur tahlil qilib yaxshi o`zlashtirgan. Shoir tilning juda nozik tomonlarini yaxshi anglay olgan va uning til borasidagi nuktabinligi va daqiqbinligi uining adabiyot maydonidagi ulkan badiiy muvaffaqiyatlariga asos bo`lgan.” Navoiy tildan to`liq va aniq foydalanibgina qolmay, uni har tomonlama boyitdi va juda yuksak darajada ko`tardi... Navoiy til qonunlarini buzmagani holda ko`pgina so`z va iboralar ijod etgan hamda mavjud so`z va iboralarni yangi ma`nolardan mohirona ishlatgan... Navoiyning “Xamsa”sida “raxshi tamanno surmak”, “shikasta maqol kelmak”, “kamol tutmoq”, “ganjfishonliq qilmoq”, singari o`zi yaratgan so`z va iboralar juda ko`pdir [5, 135-137].

“Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug`ati” ning guvohlik berishicha “ko`ngul// ko`ngil ” umumturkiy so`zi ulug` shoir asarlarida uch ma`noda qo`llangan hamda bu so`z yordamida o`sha davridayoq “ ko`ngul bermoq “ , “ko`ngul bog`lamoq ”, “ko`ngul olmoq ”, “ko`nglini ovutmoq ”, “ko`ngli ozmoq ”, “ko`ngli ochilmoq ”, “ko`ngli sovumoq ”, “ko`ngli tosh ”, “ ko`ngul uzmoq ”, “ko`ngli qaro ”, “ko`nglini qaro etmoq ”, “ko`ngli qattig` ”, “ko`ngli yumshoq ”, “ko`ngul g`ash qilmoq ” singari bir qancha umumturkiy

frazologizmlar shakllangan.[НАТИЛ, II, 151-153; 108, 80-89]. Yuqorida keltirilgan “ko`ngil” komponentli umumturkiy iboralarning ma’lum qismi “Layli va Majnun” va “Saddi Iskandariy” dostonlarida ham qo`llangan. Masalan, “ko`nglini olmoq” iborasi “o`ziga yaqin olmoq, ishqiga sazovor qilmoq ” ma’nolarini bildiradi:

K-ey jonima hayrat o`ti solg’an,

Ko`nglumni burun nazarda olg’an (L.M., 64 a3)

“Ko`nglini ovutmoq” umumturkiy iborasi esa “ko`ngliga taskin bermoq, tinchlantirmoq ” ma’nolarini ifodalashga xizmat qilgan:

Ul kom ila ko`nglini ovutma,

Bu ravza sori ani yovutma (L.M., 97 a16)

“Ko`ngil og`ritmoq” umumturkiy iborasi “alam chekmoq, qayg`uga tushmoq” ma’nolarini bildiradi:

“Ko`ngli bahr olmoq” iborasi esa “Saddi Iskandariy” dostonida “shod bo`lmoq, xursand bo`lmoq ” ma’nolarini bildiradi :

Magar bir kun ovdin olib ko`ngli bahr

Tarab birla aylab edi azmi shahr (S.I.,248 a17) .

Ko`ngul, himmat ahlig`akim, bo`ldi keng,

G`ino birla faqr o`ldi ollinda teng (S.I., 95 b 16).

Bu baytdagi “ko`ngul keng” iborasi barchaga barobar ya’ni boy va qambag`al uning uchun teng ma’nosida kelmoqda.

“Ko`nglini resh et, ayla ” iborasi dostonida “ko`nglini jarohatlamoq ” ma’nosida qo`llangan.

Gahi bekaslik aylab ko`nglini resh,

Gahi bemorlig'idin jonida nesh.

Anga po`ya resh etmish erdi jigar,

Ki bir tuhfa kishvarg'a qildi guzar. (S.I., 103 b19).

Oldingi maqolalarimizda aytib o'tkanimizdek, tilimizda "ko`z" somatizmi asosida yuzdan ortiq umumturkiy iboralar shakllangan. Masalan, "ko`zini ochmoq – ko`zi ochildi" iborasi juda faol qo'llanib, "xushyor qilmoq, yaxshi – yomonni tushunadigan qilmoq" kabi ma'nolarni bildiradi [ЎТФЛ, 140]

"Saddi Iskandariy" dostonida "ko`zni ravshan etmoq" umumturkiy iborasi "hushyor etmoq, xabardor etmoq" ma'nolarini ifodalagan.

Ham andin birov so`rdi bu nav so`z,

Ki ey ravshan etgan bilik birla ko`z. (S.I., 315 b20).

Bundan tashqari "ko`z oldiga keltirmoq", "xayol qilmoq" ma'nolarini ifodalash uchun "Layli va Majnun" dostonida "ko`zga kiyurmoq" iborasi qo'llangan. lekin hozirgi kunda bu ibora arxaiklashgan.

Tasvir etibon yuzi xayolin,

Ko`zga kiyurub qadi misolin. (L.M., 73 b10)

Tilimizda "qon qilmoq", "yuragini qon qilmoq", "yurak- bag'ri qon bo'ldi" singari umumturkiy iboralar polisemantik xususiyatga ega. Bu iboralarning bir ma'nosi "ruhan azoblanmoq" bo'lsa, yana bir ma'nosi "diltang bo'lmoq, ziq bo'lmoq" dir.[ЎТФЛ, 321].

Layli ishqin tanimda jon qil,

Layli shavqin yuragimda qon qil (L.M., 100 b20) .

Alisher Navoiyning lirikasida “qon qilmoq” iborasi “qon aylamish”, “qon bo`lding”, “qon qilur”, “qonlar qilur”, “qon etmoq” singari bir qancha leksik va Grammatik variantlarga ega bo`lib, “ruhan azob bermoq, qiynamoq, tavbasiga tayantirmoq” ma’nolarida qo`llangan.

Shoir “Xamsa” dostonlarida iboralar tarkibini o`zgartirish, ularning ta’sirchanlik doirasini oshirishga intilib kelgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro`yxati:

1. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Тўрт томлик. 1- том. Тошкент.”Фан” нашриёти 1983. 654 б
2. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Тўрт томлик. 2- том. Тошкент. ”Фан “ нашриёти 1983. 642 б
3. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Тўрт томлик. 3- том. Тошкент. ”Фан” нашриёти 1984. 622 б
4. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Тўрт томлик. 4- том. Тошкент. ”Фан “ нашриёти 1983. 633 б
5. Рустамов А Навоийнинг бадий маҳорати. –Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 1979. -216 б.
6. Ўзбек тилининг изоҳли луғати, беш жилдлик. иккинчи жилд “O`zbekiston nashriyoti” Тошкент- 2020. 670 б
7. Ўзбек тилининг изоҳли луғати, беш жилдлик. тўртинчи жилд “O`zbekiston nashriyoti” Тошкент -2020. 606 б
8. Ўзбек тилининг изоҳли луғати, беш жилдлик. бешинчи жилд “O`zbekiston nashriyoti” Тошкент -2020. 590 б
9. A. Navoiy Saddi Iskandariy.- Toshkent: G’afur G’ulom, 2020.-639 b.